

XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı

Ali İhsan Karataş

Dr., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Özet

En eski tarihli ve zengin şer'iyeye sicillerine sahip olan Bursa, bu hususiyetiyle şehir tarihinin farklı yönleriyle ele alınması bakımından araştırmacılara geniş imkânlar sunmaktadır. Eğitim, yerleşim, ticaret ve gündelik hayat gibi konuların yanında halkın ekonomik durumunun incelenmesi de şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yer tutar. Zira ekonomik durum, sosyal hayatın her alanını doğrudan etkilemektedir. Toplumların ekonomik durumlarının tespiti için elimizdeki en önemli kaynaklar tereke kayıtlarıdır. Ölenlerin geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkul her türlü eşyasını, alacak ve borçlarını ihtiva eden bu kayıtlar ilgili dönem toplumunu mukayeseli şekilde incelemeye fırsat tanımaktadır. Bu çalışmada tereke kayıtları esas alınarak kadın-erkek, Müslim-gayrimüslim gibi XVIII. yüzyıl Bursa toplumunu oluşturan halkın iktisadî durumu fakirlik, orta hallilik ve zenginlik bakımlarından ele alınmaya çalışılacaktır.

Abstract

Economic Structure of Bursa Society in the XVIII. Century

Bursa, which has the oldest and richest Sharia court records in the Ottoman State, thanks to this feature, gives great opportunities to researchers in terms of studying its history from various aspects. Since the economy affects every field of the social life, studying economic situation of public, besides education, establishment, commerce and daily life, occupies a significant place in urban history studies. And estate records are the most important sources to state the economic situation of people. These records, which contains movable assets, immovable properties, debt and credit of deceased person, enables the society to be examined comparatively –Muslim/non-Muslim and men/women-. In this article, economic situation of people who lived in Bursa in the 18th century is dealt with according to estate records.

Anahtar Kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Bursa, Ekonomik Durum, Tereke Kayıtları.

Key words: The XVIII. Century, Bursa, Economic Situation, Estate Records.

Giriş

Fethinden itibaren Bursa, sosyo-ekonomik bakımdan Osmanlı Devleti'nin daima en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde özellikle ipek imalât ve ticaretinin merkezi olan bu kent ve halkının ekonomik durumu hakkında bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada da XVIII. asırda Bursa toplumunun ekonomik tabakalaşması irdelenmeye çalışılacaktır.

Bir toplumda yaşayan insanların iktisadî açıdan tabakalaşmasını, başka bir ifadeyle maddî durum veya hayat standartlarını ortaya koymak için elimizdeki en önemli veriler tereke kayıtlarıdır. Zira bu kayıtlar ölen kişilerin hayatta iken sahip oldukları menkul ve gayrimenkullerden oluşan servetlerinin tamamını, alacak ve borçlarını ayrıntılı bir şekilde içermektedir.¹ Tereke kayıtları bulunan şahısların servetleri dikkate alınarak toplumun iktisadî tabakalaşması ve hayat standartlarının tespit edilmesi de mümkündür. Bu nedenle incelemenin temel kaynağını XVIII. asır Bursa toplumuna ait 1.018 adet tereke kaydı oluşturacaktır

Belli bir dönemde yaşayan insanların fakir, orta halli ve zengin gruplarından hangisine dâhil olduklarını ve hayat standartlarını ortaya koymak için ilgili dönemin satın alma gücü dikkate göz önünde tutulmalıdır. Zorunlu olarak kullanılması gereken mal ve eşya değerlerinin belirlenmesi ve insanların söz konusu eşyayı alabilme güçlerinin tespit edilmesi önemlidir. Tereke kayıtları bu konuda da yine ilk elden ve güvenilir kaynaklar arasında yer almaktadır. Zira tereke kayıtlarında zikredilen eşyanın fiyatları da belirtilmektedir. Bu fiyatlar bizim açımızdan önemlidir. Zira çalışmamızın da temelini oluşturan servet yekûnları, söz konusu kayıtlarda belirtilen fiyatlar esas alınarak oluşturulmuştur.

Tereke defterlerindeki eşya fiyatları bilirkişiler tarafından tespit edilmekteydi.² Altın ve gümüşten mamul kıymetli eşyanın değerleri tedavülde olan resmi fiyatlara göre belirlenirken giyim-kuşam,

---

¹ Tereke kayıtları hakkında bkz: Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III, sy. 5-6, s. 1-479; İnalçık, Halil, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sy. 1-4, s. 50-75; Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995; Karataş, Ali İhsan, "Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710.

² Özdeğer, *age.*, s. 12; Öztürk, *age.*, s. 237.

mutfak eşyası gibi gündelik hayatta kullanılan diğer eşyaya serbest piyasa esaslarına göre kıymet biçilmekteydi.³ Malın yeni-eski oluşu ve hammaddesi gibi nitelikleri, eşya fiyatlarının tespitinde belirleyici rol oynamaktaydı. Bilirkişi heyetinin devletin temsilcileri niteliğindeki görevliler olması terekelerdeki fiyatları kısmen resmi değerler haline getiriyordu.

Tereke kayıtlarından başka şer'iyeye sicilleri içinde çokça yer alan menkul ve gayr-i menkul mülk alım-satım kayıtları da, özellikle mesken fiyatlarını belirlemede önemli kaynaklardır. Bunların dışında, devrin yerel idarecileri tarafından belirlenen mal fiyatlarının yer aldığı narh defterleri de bu konuda vazgeçilmez nitelikteki belgelerdir. Narh fiyatları, yeme-içme, giyim-kuşam gibi her türlü ürünün niteliği dikkate alınarak belirlenmekteydi.⁴

Bursa'daki hububat fiyatlarıyla ilgili yapılan bir çalışmada tereke kayıtlarına göre 1785'te temel yiyecek maddelerinden buğdayın kilesi 0,9 (108 akçe), arpanın 0,4 (48 akçe), mısırın ise 0,5 kuruş (60 akçe) olduğu belirtilmiştir.⁵ Hububat fiyatlarının XVIII. asrın sonlarından itibaren artmaya başladığı da yine söz konusu çalışmadan anlaşılmaktadır.⁶ Bizim incelediğimiz tereke kayıtlarında XVIII. asrın sonlarında Bursa'da buğdayın bir kilesinin 80-120,⁷ arpanın ise yaklaşık 60-65 akçe⁸ civarında olduğu görülmektedir. O dönemlerde kullanılan bir kile, yaklaşık 25 kilograma tekabül etmekteydi.⁹ Kullandığımız tereke kayıtları itibarıyla buğdayın kile fiyatını ortalama 100, arpanın ise 60 akçe kabul edersek bir kg buğdayın 4, bir kg arpanın da 2,4 akçe olduğunu söyleyebiliriz. Bursa'daki buğday fiyatları bazı Anadolu şehirlerine göre daha

---

³ Özdemir, Rifat (1998), *XIX. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Ankara*, Fiziki-Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785- 1840, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 252.

⁴ Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991, s. 126; Öztürk Temel, "Osmanlılarda Narh Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 867.

⁵ Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", *XI Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK Basımevi Ankara 1994, IV, 1723.

⁶ Hububat fiyatları resmi ve serbest piyasaya göre değişmekteydi. Yıllara göre artan veya azalan hububat fiyatlarının bu durumu dönemin sosyal ve siyasi şartlarıyla ilgilidir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz: Öztürk, *agm.*, IV, 1718 vd.; Özlü, Zeynel, "XVIII. ve XIX. yüzyılda Göynük'te Fiyatlar", *bilig*, Güz / 2006, sayı 39: 127-162.

⁷ B.Ş.S., B222/49a, 80a; B.Ş.S., B243/44b.

⁸ B.Ş.S., B222/80a; B.Ş.S., B243/55a.

⁹ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, II, s. 281.

düşüktür. Meselâ 1794 yılında bir kile buğday fiyatı Bursa'da 2, Ankara'da ise 5 kuruştur. 1800 yılında ise aynı miktardaki buğday Bursa'da 1,5, Ankara'da ise 3 kuruştur.¹⁰

Tereke kayıtlarına baktığımızda canlı hayvanların fiyatlarında farklılıklar görünmektedir. Örneğin kara sığır ineğinin değeri bir yerde 780¹¹, başka bir yerde 1.680 akçedir.¹² Aynı şekilde danalı bir ineğe bir yerde 3.000, başka bir yerde 5.220 akçe değer biçilmiştir.¹³ Bu dönemde bir koyuna biçilen değer ise yaklaşık 750 akçedir.¹⁴ Aynı hayvan türündeki fiyat farklılıkları onların zayıf veya semiz olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu rakamlar ortalama rakamlardır. Söz konusu malların belirtilen kıymetlerden daha yüksek veya daha düşük değerde olanları da vardır. Bu farkın nedeni o malların özellikleridir.

Kayıtlardan mesken fiyatları hakkında da fikir sahibi olabiliyoruz. Yapılan bir çalışmada XVIII. asrın başlarında Bursa'da 49'u Müslüman, 18'i gayrimüslimlere ait toplam 67 ev fiyatının 16 kuruş (1.920 akçe) ile 1.150 kuruş (138.000 akçe) arasında değiştiği görülmektedir.¹⁵ Evler arasındaki bu farklılık meskenlerin büyüklüğü, müstemilâtı ve diğer vasıflarıyla doğrudan ilgilidir.¹⁶ Elimizdeki kayıtlar da bu yüzyılın sonlarında daha düşük veya daha değerli olanlarla birlikte normal bir ev fiyatının 10-15 bin akçe arasında olduğunu göstermektedir.

Çalışanların ücretleri, yaptıkları iş ve vasıflarına göre değişmekteydi. Üretim sektöründe çalışan ustalarla amelelerin ücretleri farklıydı. Kalifiye eleman olarak nitelendirilen marangoz, taşçı, sıvacı vs. ücretleri daha yüksek iken vasıfsız işçilerin ücretleri

---

¹⁰ Öztürk, *agm.*, IV, 1728.

¹¹ B.Ş.S., B222/61a.

¹² B.Ş.S., B222/56a.

¹³ B.Ş.S., B222/63b.

¹⁴ B.Ş.S., B259/22a.

¹⁵ Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer'iyye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B189/412 Nolu Defterin İslam Hukuku Açısından Tahlili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989, s. 207-210.

¹⁶ 16 kuruşluk ev iki odalı bir mekândır. 1.150 kuruşluk ev ise iç kısmında beş oda, hamam, mutfak, iki ambar, tuvalet ve bahçe, dış kısmında ise üç oda, sofa, ahır, çeşme ve tuvaletin bulunduğu bir yapıdan müteşekkildir. Bkz: Barcadurmuş, *agt.*, s. 207-208; Ev fiyatlarının tespitinde alım-satım kayıtları tereke kayıtlarından daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Tereke kayıtlarında evlerin yalnızca fiyatları yer alırken alım-satım kayıtlarında evin bulunduğu mevki, büyüklüğü, kat ve oda sayısı ve benzeri diğer bütün müstemilâtı ayrıntılı olarak belirtilmektedir.

düşüktü. 1770 yılı şubatında Bursa'da Sultan Orhan Camii tamiratında çalışan ustaların yevmiyeleri 70 akçe, işçilerin ise 60 akçe idi.¹⁷ Sonraki yıllarda ücretlerde önemli bir artış olduğu görülmektedir. 1802 de Yıldırım Bayezid Vakfı'nda çalışan ustalara günlük 195 akçe ödenmişti.¹⁸ 1790'da donanma-yı hümayun gemilerinde istihdam edilmek için görevlendirilen Ermenilere aylık beşer kuruş maaş ve her birine ayrıca pirinç, peksimet gibi yiyeceklerin verilmiştir.¹⁹

Bütün bu tespitlerden hareketle çalışan kesimin alım gücüyle ilgili kısaca şunlar söylenebilir. Bu dönemde ortalama 100 akçe alan işçi bir aylık maaşıyla yaklaşık olarak dört koyun, 2,5 ton buğday ve 4,5 ton arpa alabiliyordu. Hiç şüphesiz kadı, müderris, muhtesip ve diğer resmi erkânın maaşları daha yüksek olup satın alma güçleri daha iyiydi. Satın alma gücü dönemlere göre değişmektedir. Zira her devirde farklı olan sosyal, siyasî ve ekonomik hâdiseler fiyatlar üzerinde etkili olmuştur.²⁰

Yukarıda da belirtildiği üzere bu inceleme XVIII. asır Bursa toplumunun değişik kesimlerine ait toplam 1.018 kişinin tereke kaydı ışığında yapılmaya çalışılacaktır. Tereke kayıtlarının aile ilişkileri, eş, çocuk sayısı gibi sosyal yönleri başka bir çalışmanın konusu olacağından burada, söz konusu belgeler iktisadî tabakalaşma bakımından irdelenecektir.

Toplumu ekonomik tabakalara ayırmak için zenginlik-fakirlik sınırlarını gösteren bazı kriterler tespit etmek gerekir. Bu tür tasnifler için farklı dönemlerde farklı kriterler belirlenmiştir.²¹ Bununla birlikte tereke kayıtları ışığında incelediğimiz dönem için

---

¹⁷ Öztürk, *agm.*, IV, 1733.

¹⁸ Öztürk, *agm.*, IV, 1733.

¹⁹ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, II, 41.

²⁰ Örneğin bir usta 1775 yılında 6 kile buğday alabilirken 1827 yılında 0,35 kile alabiliyordu. Öztürk, *agm.*, IV, 1734.

²¹ Bu kriterler farklı dönemlerdeki paraların durumu ve gelirlerin alım gücü dikkate alınarak değişme gösterebilir. Örneğin Halil İnalçık XVI. yüzyıl Bursa'sının iktisadî tabakalaşmasını yaparken 1.000 akçenin altında servete sahip olanları fakir, bin-onbin akçe arasında olanları orta sınıf, onbinden yukarı olanları ise varlıklılar olarak tasnif etmiştir. Bkz: İnalçık, *agm.*, s.56; K.L. Harkort ise 750 akçenin altındakileri fakir, 750-10.000 akçe arasındakileri orta halli, 10.000 ve yukarısını zenginler olarak gruplandırmıştır. Harkort, Klause Liebe, *Beitrag zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970. s. 306.; XIX. asrın başlarından itibaren akçe kullanımı sona ermiş ve kuruş kullanılmaya başlanmıştır. Öztürk, *agm.*, IV,1715.

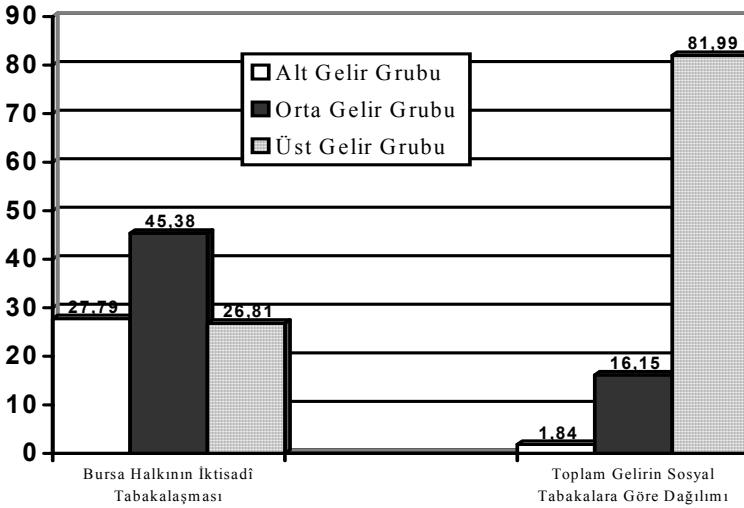
20.000 akçenin altında servete sahip olanlar fakir, 20.000-100.000 akçe arasındakiler orta halli, 100.000 akçe ve üstündeki servet sahipleri ise zengin olarak kabul edilmişlerdir. Bundan sonraki değerlendirmeler bu ölçüler esas alınarak yapılacaktır.

A-Genel İktisadî Tabakalaşma

Kriterleri dikkate alarak ekonomik bakımdan Müslim-gayrimüslim, kadın-erkek mukayeseleri gibi toplumu farklı açılardan değerlendirmek mümkündür. Toplumun unsurlarını oluşturan kadın-erkek ve Müslim-gayrimüslim karşılaştırmasına geçmeden önce genel bir değerlendirme yapmak faydalı olacaktır. Buna göre XVIII. asır Bursa toplumunu oluşturan halkın üçlü tasnife (fakir-orta halli-zengin) göre genel durumunu göstermek istediğimizde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

	Adet	%	Toplam Servet (Akçe)	%
Alt Gelir Grubu (0-20.000)	283	27,79	2.726.779	1,84
Orta Gelir Grubu (20.000-100.000)	462	45,38	23.828.345	16,15
Üst Gelir Grubu (100.000 ve yukarısı)	273	26,81	120.965.415	81,99
Toplam	1.018	99,98	147.520.539	99,98

Tablo 1: Servetleri Belirlenen Bursa Halkının İktisadi Bakımdan Tabakalaşması

Tabloya bakıldığında incelemeye alınan şahısların servet yekûnlarının 147.520.539 akçe olduğu görülmektedir. Fakir ve zenginler grubunu oluşturanların sayı itibariyle birbirlerine yakın

oldukları, bugünkü ifadeyle orta sınıf dediğimiz orta halli grubun ise Bursa toplumunun hemen hemen yarısını oluşturduğu dikkat çekmektedir. Orta sınıfın fazla olması her zaman tercih edilen bir durumdur. Bu bakımdan XVIII. asır Bursa toplumunun orta sınıf açısından iyi bir konumda olduğu söylenebilir. Bununla birlikte toplam servetten aldıkları hisse bakımından gruplar arasında bir hayli farklılıklar olduğu da açıkça müşahade edilmektedir. Toplumun dörtte birinden biraz fazlasını oluşturan fakirlerin toplam servetin yalnızca %1,84'üne sahip olmaları, buna karşılık aynı şekilde yaklaşık dörtte bir oranı oluşturan zenginler grubunun toplam servetin %81,99'unu ellerinde tutmaları bu farklılığı açıkça göstermektedir. Sayı bakımından hemen hemen toplumun yarısını oluşturan orta hallilerin durumu fakirlere göre iyi, zenginlere göre ise bir hayli geridedir.

Benzer bir durum kişi başına düşen servet bakımından da söz konusudur. Toplam serveti tereke sahiplerinin tamamına taksim ettiğimizde kişi başına 147.912 akçe düşmektedir. Bu açıdan bakınca yukarıda yapılan tasnife göre Bursa'daki tereke sahibi herkesin zenginler grubunda yer aldığı söylenebilir. Ancak her bir grubu kendi içinde değerlendirdiğimizde durumun farklı olduğu gözlenmektedir. Zira her bir kategorinin oluşturduğu toplam servetleri kendi içlerinde taksim edildiğinde fakirler grubunda kişi başına düşen meblâğ 9.635, orta hallilerde ise 51.576 akçe olmaktadır. Aynı durum zenginler için epeyce farklıdır. Bu grubun kendi içinde şahıs başına isabet eden servet 443.063 akçedir.

Bu incelemeyi Bursa tereke kayıtları esas alınarak farklı asırlar için yapılan çalışmalarla bir araya getirdiğimizde şehrin beş asırlık iktisadî tabakalaşmasını takip etme imkânı bulmaktayız. Bursa'ya ait en eski tarihli tereke kayıtları onbeşinci yüzyıla aittir. Bu asırdan başlayarak yirminci yüzyıla kadar Bursa halkının iktisadî durumunu şöyle özetleyebiliriz: Halil İnalıcık'ın XV. yüzyıla ilgili çalışmasında Bursa toplumunun % 25,7'sinin fakir, % 58,4'ünün orta halli ve % 15,9'unun zengin,²² K.L. Harkort'un XVI. yüzyıl Bursa'sıyla ilgili araştırmasında ise halkın % 30'unun fakir, % 59'unun orta, % 11'inin ise varlıklılar grubunda olduğu belirtilmiştir.²³ Tereke kayıtlarını esas alarak Bursa halkını ekonomik bakımdan inceleyen bir araştırmacı da Haim Gerber'dir. Onun çalışmasında XVII. yüzyıl Bursa halkı, diğer araştırmacılardan farklı olarak serveti yirmi bin akçenin altında olan fakirler ve bu rakamın üzerinde servete sahip olanlar şeklinde ikili tasnife tabi tutulmuştur. 2.506 kişinin terekesini mesleklerine göre tablolastıran Gerber, mesleği bilinmeyen

---

²² İnalıcık, *agm.*, s. 56.

²³ Harkort, *agt.*, s. 306.

fakirler kategorisinde 748 şahsın bulunduğunu, ayrıca mesleği bilinenler arasında da yoksulların yer aldığını, dolayısıyla fakir sayısının daha fazla olduğunu belirtmiştir.²⁴ XVIII. asır Bursa'sının durumu yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesinden önceki asır Bursa'sının iktisadî tabakalaşmasıyla ilgili son çalışma Abdurrahman Kurt'a aittir. Daha çok Tanzimat dönemine ait 1.128 kişinin terekesi esas alınarak yapılan bu incelemede Bursa halkının %34,13'ünün fakir, %57'sinin orta halli, %8,86'sının ise zengin olduğu belirlenmiştir.²⁵

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında, hemen her dönemde orta sınıfı oluşturanların Bursa halkının yarısına, bazen yarısından daha fazlasına tekabül ettiği görülmektedir. Fakirler grubunda asırlara göre birkaç puanlık değişimler görülürken zenginler kategorisinde özellikle XVIII. asırda önemli bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Bu artışı, fakirlerin servetlerinin artmasından ziyade orta halli iken zenginler grubuna dahil olanlar sağlamıştır. Zira diğer asırlarda %60'lara yaklaşan orta halliler XVIII. yüzyılda %45'e düşerken buradan eksilenlerin yönü fakirlik değil, zenginlik istikametinde olmuştur.

B- Müslim-Gayrimüslim Bakımından İktisadî Tabakalaşma

Bursa toplumu, farklı etnik köken ve dinî inançlara sahip insanlardan oluşmaktaydı. Şehir halkı büyük ölçüde Müslümanlardan oluşmakla birlikte kuruluşundan beri Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler'den müteşekkil gayrimüslimler de toplumun daima önemli bir parçası olmuştur. Bunlardan başka ticaret, ziyaret ve kölelik gibi nedenlerle şehre gelen farklı etnik kökene sahip olanlar da vardı.²⁶

Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlerin mirasları da kendilerinin arzu etmeleri veya başka nedenlerle gerekli görülmesi halinde kaydedilmekteydi. Kadı tarafından tescil edilen gayrimüslim terekeleri, İslâm miras hükümlerine göre varisler arasında taksim edilmekteydi.

XVIII. yüzyılda Bursa'da yaşayan gayrimüslimlere ait tereke kayıtlarının toplamı 507 adettir.²⁷ Bu kayıtlardan hareketle

---

²⁴ Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988. s. 24.

²⁵ Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, U.Ü.Basımevi, Bursa 1998, s. 111.

²⁶ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1994. s. 36-37.

²⁷ Gayrimüslimlere ait tereke kayıtları B89, B191, B225, B229, B238, B243, B252, B257, B259 ve B262 numaralı defterlerde bulunmaktadır.

gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik durumları hakkında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Ayrıca söz konusu tereke kayıtları, hem kendi aralarında hem de gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında bazı karşılaştırmalar yapmaya imkân tanımaktadır.

Çoğunluğu oluşturan Müslümanlarla aynı şehri paylaşan gayrimüslimlerin ekonomik durumları bakımından karşılaştırılması önemlidir. Bu bize şehir ekonomisini elinde tutanların dinî kimlikleri hakkında önemli ipuçları verecektir. Bunu yapmak için her iki grubun terekelerinin karşılaştırılması gerekmektedir. Böyle bir karşılaştırmanın sağlıklı olabilmesi için 507 gayrimüslim terekesine karşılık yaklaşık sayıda Müslüman terekesinin ele alınması isabetli olacaktır. XVIII. asırda binlerce Müslümanın mirasının kaydedildiği tereke defterleri bulunmaktadır. Bunların içinden gayrimüslim tereke sayısına yakın miktarda Müslüman terekesi seçmek, karşılaştırmanın sıhhatine zarar verecektir. Bu nedenle mümkün olduğu kadar objektifliğin sağlanabilmesi için gayrimüslim tereke defterlerinin kayıt yıllarına²⁸ yakın tarihli üç adet Müslüman tereke defteri sondaj usulüyle seçilmiş ve bu defterlerin tamamı incelenmeye alınmıştır. Söz konusu defterlerde 511 Müslümanın mirası tescil edilmiştir.²⁹

511 Müslüman ve 507 gayrimüslim³⁰ terekesi çerçevesinde yukarıda belirtilen kriterlere göre Müslümanlar ve gayrimüslimlerin iktisadî tabakalaşmaları şöyle tablolaştırılabilir.³¹

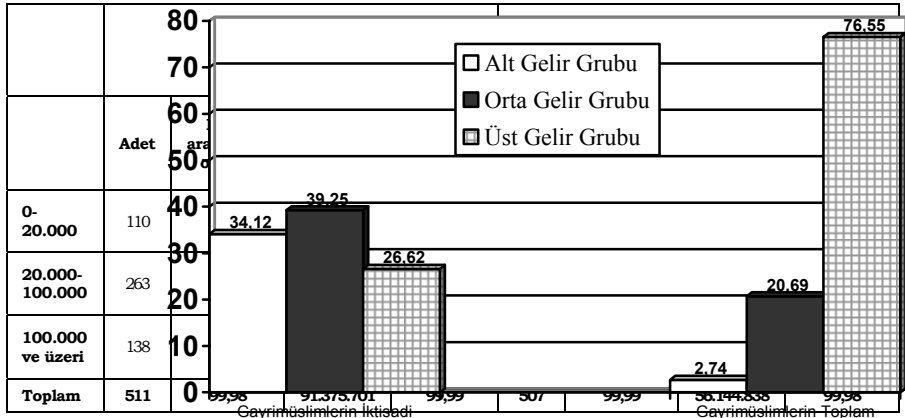
İncelediğimiz dönemdeki gayrimüslim terekeleri, Ermeni ve Rumlardan oluşan Hıristiyanlara ait iken Yahudilere ait kayıt bulunamamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin, evlenme, boşanma, miras gibi aile hukukunu ilgilendiren meselelerini kendi cemaat liderleri gözetiminde çözmeye imkânları vardı. Şer'iyye sicillerinin geneline bakıldığında söz konusu meselelerde Hıristiyanların çoğunlukla Osmanlı mahkemelerini, Yahudilerin ise kendi cemaat liderlerini tercih ettikleri, bu nedenle Yahudiler ait tereke kaydı bulunmadığı görülmektedir.

²⁸ Gayrimüslimlere ait tereke kayıtları XVIII. asrın sonlarına aittir.

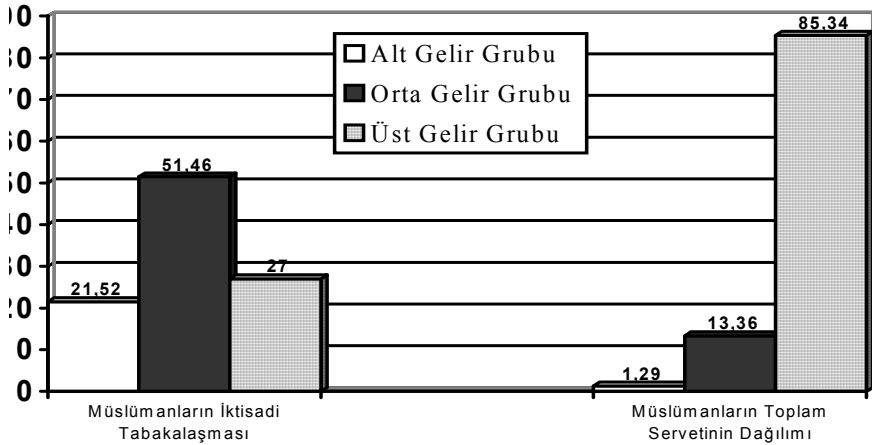
²⁹ Müslümanlara ait değerlendirmeler B222 (1783-1785), B237 (1797), B239 (1792-1794) numaralı tereke defterlerine göre yapılmıştır.

³⁰ Burada, gayrimüslimler Rum, Ermeni gibi etnik kökenlerine ayrılmadan genel olarak değerlendirmeye alınmıştır. Bunun nedeni tereke kayıtlarının büyük çoğunluğunda etnik kökenin belirtilmemiş olmasıdır. Kayıtlarda "falan adlı zimmi, filan adlı nasrani" gibi ifadeler kullanılmıştır ki bu da etnik kökeni tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

³¹ İncelediğimiz tereke kayıtlarındaki hesaplama işi zaman zaman kuruş üzerinden olmakla birlikte çoğunlukla akçe esas alınarak yapılmıştır. Bu nedenle kuruş hesabıyla belirtilen tereke kayıtları akçeye çevrilmiş ve

Tablo 2: İktisadi Tabakalaşması Müslüman ve Gayrimüslimlerin Toplam Servetinin Dağılımı

çalışmamamızdaki hesaplamalar da akçe üzerinden yapılmıştır. Bilindiği üzere kuruş ve akçe karşılaştırması dönemlere göre değişmekteydi. XVIII. asırda bir kuruş 120 akçeye tekabül etmekteydi. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, IV, (Birinci Bölüm) 597; Bu dönemde bir kuruşun 120 akçeye tekabül ettiği tereke kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Bazı kayıtlarda terekelerin servet yekûnları ifade edilirken hem akçe hem de kuruş hesabıyla belirtilmekteydi. Örneğin Umurbey Mahallesi'nden Müderris Sadullah Efendi'nin 1.055.800 akçelik terekesi 8.798 kuruş olarak hesaplanmış ve taksimat kuruş üzerinden yapılmıştır. B.Ş.S., B222/39b; Aynı şekilde Karaağaç Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Aranuhi(?) bint-i Artin'in terekesinin toplamı 180.040 akçe olarak belirtildikten sonra bu meblağ "bi-hesâb-ı kuruş" başlığı altında 1.558 kuruş 80 akçe olarak da belirtilmiştir. B.Ş.S., B259/21a; Benzer örnekler için bkz. B.Ş.S., B222/39b, 65a; B.Ş.S., B239/40b.

Tablo 2’de verilen rakamlara göre Müslümanlarla ilgili şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür: Toplam 511 Müslümana ait terekelerin yekûnu 91.375.701 akçedir. Müslümanlardan serveti 20.000 akçenin altında olup fakir sınıfı oluşturan 110 kişinin servetlerinin toplamı 1.185.178 akçedir. Müslümanların %21,52’sini oluşturan fakirler, aynı grubun toplam servetinin %1,29’una sahiptirler.

263 kişiyle Müslümanların %51.46’sını oluşturan orta halliler, 12.208.454 akçelik servetleriyle bu gruptaki toplam servetin % 13.36’sına sahiptirler. Orta tabakada yer alan Müslümanlar, nüfusun yarısından biraz fazlasını oluşturmaktadır. Zenginler ise 138 kişilik sayılarıyla tereke sahiplerinin %27’sine tekabül etmektedir. Tereke toplamından zenginlerin hissesine düşen 77.982.669 akçelik miktar oldukça yüksek bir rakamdır. Zira %27’lik zenginler grubu, ellerinde tuttıkları bu meblağla toplam servetin %85.34’üne sahip görünmektedirler.

Söz konusu tablonun ikinci kısmına bakıldığında 507 tereke sahibi gayrimüslimin servetleri toplamının 56.144.838 akçe olduğu görülmektedir. Bunların 173’ünü fakir, 199’ünü orta halli, 135’ini ise zenginler oluşturmuştur. %34,12’yi oluşturan fakirler toplam servetin % 2,74’üne, %39,25’i oluşturan orta halliler ise toplam servetin %20,69’una sahiptirler. Gayrimüslim zenginler de Müslümanlarda olduğu gibi sayıca az olmalarına rağmen zimmilerin servetinin oldukça büyük bir kısmını ellerinde bulundurmaktadırlar. Zira zengin gayrimüslimlerin oranı %26,62 iken sahip oldukları servetleri, kendi dindaşlarının toplam servetlerinin %76,55’ini oluşturmaktadır.

Müslümanlar arasında kişi başına düşen mal varlığı 178.817 akçe iken zimmilerde bu rakam 110.739 akçedir. Fakirler ve orta halliler bakımından Müslümanlarla zimmiler arasında biraz farklılaşmanın olduğu gözlenirken zenginler bakımından her iki grubunda hemen hemen aynı orana sahip oldukları görülmektedir.

Fakir sayısı, Müslümanlara nazaran gayrimüslimler arasında daha fazladır. Aynı durum orta halliler grubu için de geçerlidir. Nitekim gayrimüslimlerin %34.12’si fakir, %39.25’i orta halli gruplar, Müslümanların ise %21.52’si fakir, %51.66’sı orta halliler arasında yer almışlardır. Zenginler grubunda yer alan % 27’lik Müslümanlar ile %26.62’lik gayrimüslimler, sahip oldukları bu oranlar itibariyle birbirlerine oldukça yakındır.

C- Kadın-Erkek Bakımından İktisadî Tabalaşma

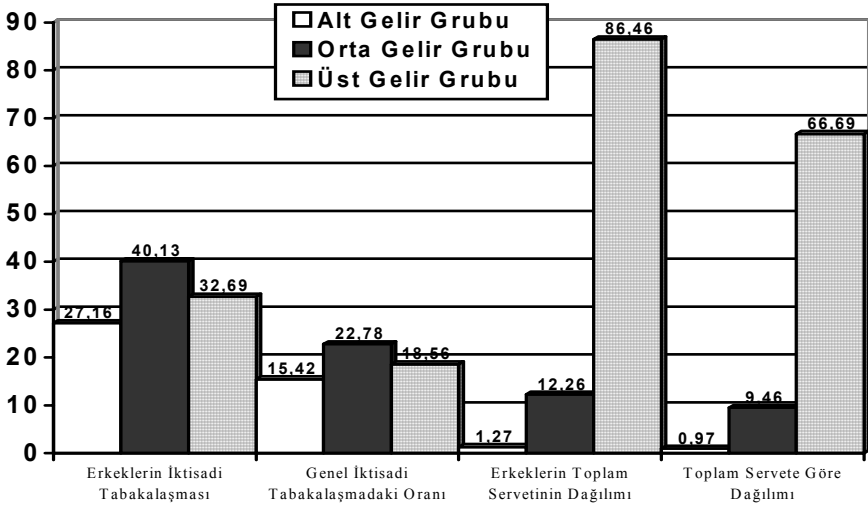
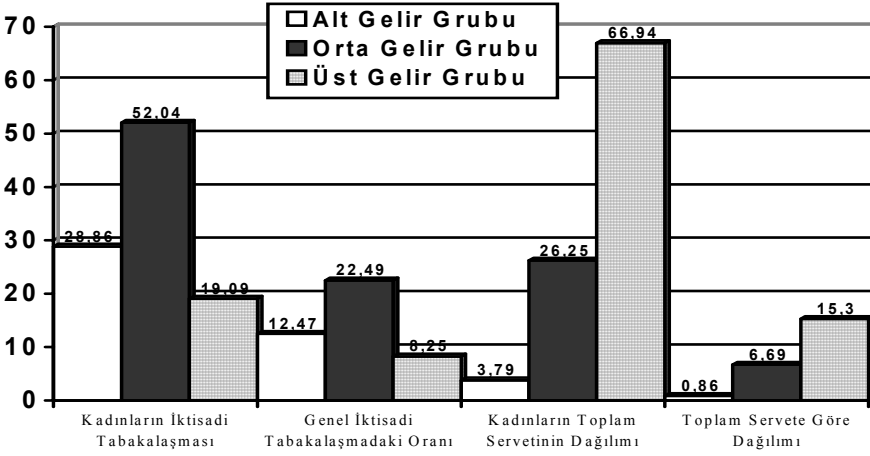
Bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumundaki kadınların da sosyo-ekonomik durumları daima merak konusu olmuştur. Yapılan araştırmalar Osmanlı toplumundaki kadınların, mahkemelerde haklarını arama, evlenme ve boşanmada söz sahibi olma, mülk edinme, ticaret yapma gibi hemen her konuda sanılanın aksine önemli derecede etkin olduklarını ortaya koymaktadır.³² Burada kadınların sosyal hayatıyla ilgili diğer hususları bir tarafa bırakarak onların iktisadî bakımdan toplumun neresinde olduğu üzerinde durulacaktır. Tereke kayıtları iktisadî bakımdan kadın ve erkeklerin karşılaştırılmasına imkân tanımaktadır. İncelemeye alınan 1.018 tereke sahibinden 440'i (% 43,22) kadın, 578'i (%56,77) ise erkektir. Kadın ve erkeklerin, zikredilen toplam servetin ne kadarına sahip oldukları ve ekonomik açıdan gerek kendi aralarında gerekse tüm toplumdaki yerlerinin neresi olduğunu aşağıdaki tablolarla gösterebiliriz.

	KADINLAR						ERKEKLER					
	Adet	Kadınlar arasındaki oran %	Toplam şahıslara oranı %	Kadınların Servetinin Toplamı (akçe)	Kadınlar arasındaki oran %	Toplam servete oranı %	Adet	Erkekler arasındaki oran %	Toplam şahıslara oranı %	Erkeklerin Servetinin Toplamı (akçe)	Erkekler arasındaki oran %	Toplam servete oranı %
0-20.000	127	28,86	12,47	1.281.421	3,79	0,86	157	27,16	15,42	1.445.358	1,27	0,97
20.000-100.000	229	52,04	22,49	9.869.699	29,25	6,69	232	40,13	22,78	13.958.646	12,26	9,46
100.000 ve üzeri	84	19,09	8,25	22.582.967	66,94	15,30	189	32,69	18,56	98.382.448	86,46	66,69

³² Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 231-244; Kurt, Abdurrahman, "Osmanlı Kadınının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 434-450; Maydaer, Saadet, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın (1575-1600)*, U.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Y.L.T) Bursa 2002, s. 45-55; Karadeniz, Feriha, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Farklı Sınıflardaki Osmanlı Kadınına Genel Bir Bakış", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 450-457.

Toplam	440	99,99	43,21	33.734.087	99,98	22,85	578	99,98	56,76	113.786.542	99,99	77,12
--------	-----	-------	-------	------------	-------	-------	-----	-------	-------	-------------	-------	-------

Tablo 3: Bursa Toplumunu Oluşturan Kadın ve Erkeklerin İktisadi Bakımdan Tabakalaşması

Tablo 3'e bakıldığında Bursa toplumunun %43,21'ini oluşturan kadınların toplam servetin %22,85'ine, %56,76'sını oluşturan erkeklerin ise %77,12'sine sahip olduklarını görmekteyiz. Genel olarak kadınlar arasında kişi başına düşen servet 76.668 akçe, erkeklerde ise 196.862 akçedir.

Fakirler grubunda yer alan kadın ve erkek oranlarının birbirine yakın olduğu, orta hallilerde kadınlar, zenginler grubunda ise erkekler lehine bir üstünlüğün olduğu müşahade edilmektedir.

Hemcinslerinin %28,86'sını oluşturan 127 fakir hanım, kadınlara ait servetin %3,79'una, %52,04'ünü oluşturan 229 orta halli kadın ise aynı gruptaki servetin %29,25'ine sahiptir. Yüzbin akçelik sınırı aşarak zenginler grubunda yer alan 84 kadın ise hemcinslerinin servetlerinin %64,94'ünü ellerinde tutmaktadırlar. Zenginler grubunu oluşturan 191 erkeğin ise sayı bakımından aynı gruptaki kadınların iki katından daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Aynı şekilde zenginler grubunda yer alan erkeklerin aynı gruptaki kadınlara göre toplam servetten aldıkları hisse de erkekler lehine bir hayli yüksektir. Zira bu gruptaki erkekler toplam servetin 66,69'u, kadınlar ise 15,30'una sahiptirler.

Tablodan, özellikle zenginler grubunda yer alan erkeklerin, servetin büyük bir kısmını ellerinde tuttukları, ancak kadınların da sanılanın aksine hatırı sayılır oranda mülk sahibi oldukları açıkça müşahade edilmektedir. Daha sonra da değinileceği üzere bir milyon akçeden daha fazla servete sahip olanlar arasında kadınların da var olması onların şehir ekonomisinde söz sahibi olduklarını göstermektedir. Erkeklerin servete büyük ölçüde hakim olmaları dönemin sosyal şartlarıyla doğrudan ilişkilidir.

Kadınların sahip oldukları servetin kaynağı konusunda bazı düşünceler akla gelebilir. Bunlardan ilki söz konusu servetin ölen kocalarından kendilerine miras olarak kalabileceği ihtimalidir. Bu durum mümkün olmakla birlikte³³ kadınların terekelerine bakıldığında birçoğunun varisleri arasında kocalarının olduğu,

---

³³ Örneğin 1207 yılında vefat eden el-Hâc Mehmed Ağa ibn Hasan'ın 1.952.280 akçelik servetinin 231.480 akçelik kısmı hanımı Emetullah'a kalmıştır. (B.Ş.S., B239/10a) Aynı şekilde Kuyumcu Nikofos oğlu Karabet'in 3.995.400 akçelik servetinin 418.200 akçelik kısmı hanımına intikal etmiştir. (B.Ş.S., B229/10b) Her iki kadın da kocalarından kalan mirasla zenginler grubuna dahil olmuşlardır.

dolayısıyla servetin kocalarının mirasından kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik bazı zengin kadınların kocalarına yüksek miktarda miras bıraktıkları görülmektedir. Örneğin Umurbey Mahallesi'nde ikamet eden Selime Hatun'un 1.257.120 akçelik servetinin 303.600 akçelik kısmı ölümünden sonra kocasına miras olarak kalmıştır.³⁴

Kadınların servetlerinin kaynağı konusunda akla gelen diğer bir düşünce de babaları veya diğer akrabalarından kendilerine miras veya hibe yoluyla kalmış olma ihtimalidir. Böyle bir şey de mümkündür. Zira İslâm hukukuna göre her kadın gerek kocası gerekse babasının mirasından belli ölçülerde hisse almaktaydı.³⁵ Nitekim tereke kayıtlarından ölen her erkeğin mirasından annesi, kız kardeşi, hanımı ve kızları gibi kadınlardan oluşan yakınlarına hisse verildiği görülmektedir.³⁶ Bununla birlikte bazı kadınların bu şekilde miras yoluyla mülk edinmeleri mümkün olsa da bu mirasların kocalarının servetine dahil edilmeden kadınların bizzat kendilerinin tasarrufları altında olması ve kendi malları olarak tereke defterlerine kaydedilmesi dikkate değer bir konudur.³⁷

Kadınların servetlerinin kaynağı konusunda yukarıdaki ihtimallerden başka şunlar söylenebilir: Hangi tabakada olursa olsun Bursa'daki kadınların, kocalarından bağımsız olarak kendilerine ait menkul ve gayrimenkul mallarının olması ve servet bakımından bazı gruplarda erkeklerle aralarında aşırı derecede bir farkın bulunmaması, kadınların bu yüzyılda bireysel mülk edinme hak ve imkânlarının iyi derecede olduğunu göstermektedir.

Osmanlı toplumunda ticaret ve imalât hayatında erkeklerin çoğunlukta oldukları bir vakıadır. Bununla birlikte kadınların da iktisadî hayatın içinde oldukları, yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Gerek tereke kayıtları gerekse şer'iyye sicillerinde yer alan diğer belgeler de bunu göstermektedir. Mubayaa kayıtlarına bakıldığında çok sayıda kadının menkul ve gayrimenkul alım-

---

³⁴ B.Ş.S., B222/67b.

³⁵ İslâm hukukunda kadın, ölen kocasının mirasından eğer çocukları varsa sekizde bir, yoksa dörtte bir oranında, kızlar ise erkek kardeşlerinin yarısı kadar hisse alabilmekteydiler. Bkz: Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947. s. 33-38.

³⁶ Darbhane Mahallesi sakinlerinden Şerife Fatma bint-i el-Hâc Mehmed'in 467.917 akçelik servetinin 311.877 akçelik kısmı babasından intikal etmiştir. B.Ş.S., B222/29b

³⁷ Kadınlar, gerektiğinde servetlerinin bir kısmını kocalarına borç olarak vermekteydiler. Bursa'da Veled-i Harîri Mahallesinden Şerife Nesibe bint-i es-Seyyid Ahmed Ağa'nın terekesinde kocasından 36.000 akçe alacağı olduğu belirtilmiştir. B.Ş.S., B222/37a.

satımında etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca şehirdeki ipek tezgahlarının çoğunun evlerde olduğu dikkate alınırsa kadınların buralarda çalışmaması düşünülemez. Hatta evlerde yapılan bu işlerin kadınların kontrolünde olduğu bile söylenebilir. Nitekim 1575 tarihli bir belgede Eşrefiler Mahallesi'nde oturan Huma bint-i Ali, evinde çalıştırdığı işçileri bırakarak Yahudiler tarafından kutlanan Gül Donanması bayramına gitmiş, ancak geri dönüşünde işçilerin de bayrama katılmak üzere evden ayrıldıklarını, bu nedenle evde hırsızlık olduğunu anlayınca onlardan şikayetçi olmuştur.³⁸ 1687 yılında Bursa'daki toplam 387 adet mancınık tezgahından 158'sinin de kadınlara ait olduğu tespit edilmiştir.³⁹ Bu durumu diğer işletmeler için de düşünmek mümkündür.

İmalât işlerinde çalışan kadınlardan başka özellikle vakıflardan kiraladıkları dükkânları işleten hanımların varlığı da dikkat çekmektedir. Üstelik kadınlar, bu dükkânları işletmek veya başka işler yapmak için vakıflardan kredi de almaktaydılar.⁴⁰ Muhasebe defterleri 1783-1784 yılında para vakıflarından kredi alan 3.912 kişiden 814'ünün kadın olduğunu göstermektedir.⁴¹

Burada hatırlatılması gereken bir husus da şudur. Bu çalışmada kadınlarla erkeklerin zenginlik-fakirlik bakımından karşılaştırılmaları, onların terekelerinde yer alan servetlerine göre yapılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı toplumu daha çok ataerkil bir yapıdadır. Ailenin mülkü çoğunlukla erkekler üzerinde görülse de, başta hanımlar olmak üzere bütün aile fertleri söz konusu mülkten istifade etme hakkına sahiptirler. Üstelik aile babasının, hanımı ve çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olması İslâm hukukunun bir gereğidir. Durum böyle olunca kadınların terekelerindeki servetlerin az olması onların daima zor şartlar içinde bir hayat sürdürdükleri ve mutlaka fakir oldukları anlamına gelmeyebilir. Varlıklı ailelerde yaşayan kadınların üzerlerinde eşya görünmese de hayat standartlarının yüksek olduğu aşikârdır. Bu nedenle kadınların fakirlikleri konusuna, dönemin şartları dikkate alınarak ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

---

³⁸ Çetin, Osman, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 275.

³⁹ Kurt, *agm.*, V, 437

⁴⁰ Gerber, *agm.*, s.234.

⁴¹ Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s. 217.

1- Aynı Din Mensubu Kadın ve Erkeklerin Mukayesesi

Tablo 3'te servetleri bakımından kadınlarla erkeklerin genel bir görüntüsü verilmiştir. Benzer bir karşılaştırmanın kadın ve erkeklerin mensup oldukları dinleri bakımından da yapılması mümkündür. Bu da iki türlü olabilir. Birincisi aynı din mensubu olan kadın ve erkekler kendi aralarında karşılaştırılabilir. Bu bize aynı inancı paylaşan topluluğun sahip oldukları servetin kadın ve erkek bakımından dağılımını gösterecektir. İkincisi ise farklı din mensubu kadın veya erkeklerin, şehirde mevcut olan hemcinslerinin tamamı bakımından ele alınabilir.

Mensup oldukları dinler dikkate alınarak XVIII. asır Bursa toplumunu oluşturan kadın ve erkeklerin mal varlıklarını üçlü tasnife göre aşağıdaki gibi tablolatırmak mümkündür.

MÜSLÜMAN												
	KADIN						ERKEK					
	Adet	Kadınlar arasındaki oran %	Toplam Müslümanlar arasında oran %	Kadınların Servetinin Toplamı (altıç)	Kadınlar arasındaki oran %	Müslümanların Toplam servetine oran %	Adet	Erkekler arasındaki oran %	Toplam Müslümanlar arasında oran %	Erkeklerin Servetinin Toplamı (altıç)	Erkekler arasındaki oran %	Müslümanların Toplam servetine oran %
0-20.000	60	24,79	11,74	616.854	2,71	0,67	50	18,58	9,78	568.324	0,82	0,62
20.000-100.000	127	52,47	24,85	4.671.102	20,57	5,11	136	50,55	26,61	7.537.352	10,97	8,24
100.000 ve üzeri	55	22,72	10,76	17.415.643	76,70	19,05	83	30,85	16,24	60.566.426	88,19	66,28
Toplam	242	99,98	47,35	22.703.599	99,98	24,8	269	99,98	52,63	68.672.102	99,98	75,14

Tablo 4: Müslümanlar Arasındaki İktisadi Tabakalaşmanın Kadın-Erkek Bakımından Mukayesesi

GAYRİMÜSLİM		
	KADIN	ERKEK

	Adet	Kadınlar aasırndaki oran %	Toplam Gayrimüslimlerin şalışsın oranı %	Kadınların Servetinin Toplamı (elçerç)	Kadınlar aasırndaki oran %	Gayrimüslimlerin Toplam servetine oranı %	Adet	Erkekler aasırndaki oran %	Toplam Gayrimüslimlerin şalışsın oranı %	Erkeklerin Servetinin Toplamı (elçerç)	Erkekler aasırndaki oran %	Gayrimüslimlerin Toplam servetine oranı %
0-20.000	67	33,83	13,21	664.567	6,02	1,18	107	34,62	21,10	877.034	1,94	1,56
20.000-100.000	102	51,51	20,11	5.198.597	47,12	9,25	96	31,06	1893	6.421.294	14,23	11,43
100.000 ve üzeri	29	14,64	5,71	5.167.324	46,84	9,20	106	34,30	2090	37.816.022	83,82	67,35
Toplam	198	99,98	39,03	11.030.488	99,98	19,63	309	99,98	6093	45.114.350	99,99	80,34

Tablo 5: Gayrimüslimler Arasındaki İktisadi Tabakalaşmanın Kadın-Erkek Bakımından Durumu.

4 ve 5 nolu tablolara göre Müslümanlar ve gayrimüslimlerin kendi içlerinde kadın erkek bakımından durumu ve bu konuda Müslümanlarla zimmiler arasındaki benzerlik ve farklılıklar hakkında şunlar söylenebilir:

Müslümanlara ait terekelerin 269'unun sahibi erkek, 242'sinin ise kadındır. Müslümanların %47,35'ini oluşturan kadınlar, sahip oldukları toplam 22.703.599 akçelik mal varlıklarıyla bu gruba ait toplam servetin %24,84'ünü ellerinde bulundurmaktadırlar. Müslüman tereke sahiplerinin %52,64'ünü oluşturan erkekler ise 91.375.701 akçelik toplam servetin %75,15'ine sahiptirler. Müslüman kadınların 60'ı (%25) fakir, 127'si (%52,91) orta halli, 55'i (%22,08) zengin iken aynı din mensubu erkeklerin 50'si (% 18,45) fakir, 136'sı (%50,18) orta halli ve 83'ü (%31,36) zengindir.

Hemcinslerinin yaklaşık %25'ini, toplam Müslüman tereke sahiplerinin ise %11,74'ünü oluşturan fakir kadınlar, toplam 616.854 akçelik servetleriyle kadınlara ait servetin %2,71'ine, toplam servetin ise %0,67'sine sahiptirler. Müslüman fakir erkekler ise hemcinslerinin %18,58'ini oluştururken erkeklerin servetleri toplamının %0,82'sine, toplam servetin ise 0,62'sine maliktirler.

Hemcinslerinin %52,47'sine tekabül eden orta halli Müslüman hanımlar, kadınların servetlerinin %20,57'sine sahipler iken toplam servetin %5,11'ini ellerinde bulundurmaktadırlar. Orta halli Müslüman erkekler de hemcinslerinin %50,55'ini oluşturmakta ve erkeklerin servetinin %10,97'sine, toplam servetin ise %8,24'üne sahiptirler.

Zengin olan Müslüman kadınlar, hemcinslerinin %22,72'sini oluştururken hanımların servetinin %76,70'ine, toplam servetin ise

%19,05'ine sahiptirler. Erkeklerin %30,85'ini oluşturan zengin Müslümanlar ise hemcinslerinin servetinin %88,19'una, toplam servetin ise %66,78'ine sahip görünmektedirler.

Müslümanlarla ilgili bu değerlendirmeler gayrimüslimler açısından yapıldığında şunlar söylenebilir: Gayrimüslimlere ait terekelerin 309'unun sahibi erkek, 198'inin ise kadındır. Gayrimüslim tereke sahiplerinin %39,05'ini oluşturan zimmi kadınlar sahip oldukları 11.030.488 akçelik mal varlıklarıyla bu gruptakilerin toplam servetlerinin %19,64'ünü ellerinde tutmaktadırlar. Gayrimüslimlerin %60,94'ünü oluşturan 309 erkek ise Müslüman olmayanların toplam servetlerinin %80,35'ine sahiptirler. Kadınların 67'si (%33,83) fakir, 102'si (%51,51) orta halli, 29'ü (%14,64) ise zengindir. Gayrimüslim erkeklerin ise 107'si (%34,62) fakir, 96'sı (%31,06) orta halli ve 106'sı (%34,30) zengindir.

Hemcinslerinin %33,83'ünü, toplam zimmilerin ise %13,21'ini oluşturan fakir gayrimüslim kadınlar, 664.567 akçelik servetleriyle zimmi kadınlara ait servetin %6,02'sine, toplam servetin ise %1,18'ine sahiptirler. Bu grup içindeki zimmi erkekler de hemcinslerinin %34,62'sini oluşturmakta ve 877.034 akçelik servetleriyle erkeklerin servetlerinin %1,94'ünü, toplam zimmi servetlerinin ise %1,56'sını ellerinde bulundurmaktadırlar.

Hemcinslerinin %51,51'ine tekabül eden orta halli zimmi bayanlar, dindaşları olan kadınların servetlerinin %47,12'sine, toplam servetin ise %9,25'ine sahiptirler. Orta halli gayrimüslim erkekler ise zimmi erkeklerin %31,06'sını oluştururken hemcinslerinin servetlerinin %14,23'üne, toplam zimmi servetinin ise %11,43'üne sahiptirler.

Zengin olan zimmi kadınlar, hemcinslerinin %14,64'ünü oluştururken gayrimüslim hanımların servetinin %46,84'üne, toplam servetin ise 9,20'sine sahiptirler. Zengin grubun içinde yer alan ve erkeklerin %34,30'unu oluşturan zimmi erkekler hemcinslerinin sahip oldukları servetin %83,82'sine, zimmilerin toplam servetlerinin ise %67,35'ine sahiptirler.

Müslüman kadın ve erkekler arasında fakirlik ve orta hallilik bakımından sayı itibarıyla fazla bir fark olmamasına karşın servet sahibi olma açısından erkeklerin lehine bir üstünlüğün olduğu görülmektedir. Zira bu iki grubu oluşturan hanımların toplamı 187, servetlerinin toplamı ise 5.287.956 akçedir. Buna karşın fakirler ve orta halliler gruplarını oluşturan Müslüman erkeklerin sayısı 186 iken servetlerinin toplamı 8.105.676 akçedir. Dolayısıyla Müslüman fakir ve orta halliler arasında kişi başına düşen servet kadınlarda 28.277 akçe, erkeklerde ise 43.578 akçedir.

Müslüman zenginler arasında erkeklerin hem sayısal hem de servet bakımından kadınlara nazaran bir hayli üstün oldukları görülmektedir. Bu durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Nitekim 55 zengin Müslüman kadının servetlerinin toplamı 17.415.643 akçe, 83 zengin Müslüman erkeğin servetlerinin toplamı ise 60.566.426 akçedir. Gayrimüslimlerde ise 29 zengin kadına karşılık 106 zengin erkek bulunmaktadır. Zengin zimmi kadınların servetlerinin toplamı 5.167.324 akçe iken zengin gayrimüslim erkeklerin servetlerinin toplamı 37.816.022 akçedir.

Zengin Müslüman kadınlar arasında kişi başına düşen mal varlığı 316.648 akçe iken aynı dinden olan erkekler arasında kişi başına düşen mal varlığı 729.715 akçedir. Gayrimüslimlerde ise zengin zimmi kadınlar arasında kişi başına düşen mal varlığı 178.183 akçe, erkeklerde ise 356.754 akçedir. Hem Müslümanlar hem de zimmiler arasında kişi başına düşen mal varlığı bakımından erkekler, kadınlara nazaran birkaç kat daha üstün durumdadırlar.

2- Farklı Din Mensubu Kadın ve Erkeklerin Hemcinsleriyle Mukayesesi

Kadın ve erkeklerin dinleri dikkate alınarak şehirdeki hem cinslerinin tamamı bakımından ele alınması da mümkündür. Bu şekilde farklı dinlerdeki kadın ve erkeklerin birbirleriyle mukayesesi yapılarak servet dağılımları tespit edilmiş olur. Söz konusu karşılaştırma aşağıdaki iki tabloda gösterilmiştir.

ERKEKLER												
	MÜSLÜMAN						GAYRİMÜSLİM					
	Adet	M. Erkekler arasındaki oran %	Toplam Erkeklerle oranı %	M. Erkeklerin Servetinin Toplamı (akçe)	M. Erkekler arasındaki oran %	Erkeklerin Toplam servetine oranı %	Adet	G.M. Erkekler arasındaki oran %	Toplam Erkeklerle oranı %	G.M. Erkeklerin Servetinin Toplamı (akçe)	G. M. Erkekler arasındaki oran %	Erkeklerin Toplam servetine oranı %
0-20.000	50	18,58	8,65	568.324	0,82	0,49	107	34,62	18,51	877.034	1,94	0,77
20.000-100.000	136	50,55	23,52	7.537.352	10,97	6,62	96	31,06	16,6	6.421.294	14,23	5,64
100.000 ve üzeri	83	30,85	14,35	60.566.426	88,19	53,22	106	34,30	18,33	37.816.022	83,82	33,23
Toplam	269	99,98	46,52	68.672.102	99,98	60,33	309	99,98	53,44	45.114.350	99,99	39,64

Tablo 6: Mensup Oldukları Din Bakımından Bursa Toplumunu Oluşturan Erkeklerin İktisadi Tabakalaşması

Her iki grubu oluşturan toplam 578 erkeğin servetlerinin toplamı 113.786.452 akçedir. Gayrimüslim fakir erkek sayısının Müslümanlara göre hemen hemen iki kat fazla olduğu dikkat çekmektedir. Orta halliler grubu açısından da Müslümanlar lehine bir görüntü oluşmuştur. Müslümanların yarısı orta halliler grubunda iken aynı grupta yer alan gayrimüslimlerin oranı %31,06'dır. Zenginler grubundaki gayrimüslimlerin hem sayı hem de oran olarak daha fazla görünmelerine rağmen gerek toplam servetleri gerekse bu servetten kendi aralarında kişi başına düşen meblağ bakımından Müslümanlardan bir hayli aşağıdadırlar. Genel olarak tabloya bakıldığında her üç grupta yer alan gayrimüslimler gerek sayı olarak gerekse oran olarak birbirlerine yakın iken bu durum Müslümanlarda orta halliler ve zenginler lehine epeyce farklıdır.

Bu karşılaştırmanın bir benzeri kadınlar için yapıldığında aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

KADINLAR												
	MÜSLÜMAN						GAYRİMÜSLİM					
	Adet	M. Kadınlar arasındaki oran %	Toplam Kadınlara oranı %	M. Kadınların Servetinin Toplamı (akçe)	M. Kadınlar arasındaki oran %	Kadınların Toplam servetine oranı %	Adet	G.M. Kadınlar arasındaki oran %	Toplam Kadınlara oranı %	G.M. Kadınların Servetinin Toplamı (akçe)	G. M. Kadınlar arasındaki oran %	Kadınların Toplam servetine oranı %
0-20.000	60	24,79	13,63	616.854	2,71	1,82	67	33,83	15,22	664.567	6,02	1,97
20.000-100.000	127	52,47	28,86	4.671.102	20,57	13,84	102	51,51	23,18	5.198.597	47,12	15,41
100.000 ve üzeri	55	22,72	12,5	17.415.643	76,70	51,62	29	14,64	6,59	5.167.324	46,84	15,31
Toplam	242	99,98	54,99	22.703.599	99,98	67,28	198	99,98	44,99	11.030.488	99,98	32,69

Tablo 7: Mensup Oldukları Din Bakımından Bursa Toplumunu Oluşturan Kadınların İktisadi Tabakalaşması

Müslüman ve gayrimüslim kadınları karşılaştırdığımızda şunları söyleyebiliriz: Erkeklerde olduğu gibi fakirler grubundaki kadınlar arasında da Müslümanların lehine bir üstünlüğün olduğu görülmektedir. Zira Müslüman kadınların dörtte biri (% 25), gayrimüslim kadınların ise üçte biri (% 33,83) fakirler kategorisindedir. Orta halliler grubunda yer alan kadınların oranı birbirlerine oldukça yakındır. Ancak zenginler grubunda Müslüman kadınlar diğerlerine göre daha iyi durumdadır.

Yukarıdaki tabloları değişik rakam ve oranlarla farklı yönlerden ele almak mümkündür. Ancak daha fazla teknik ayrıntıya ve rakamlar kargaşasına girmeden bu kadarla iktifa edilmesi yeterli olacaktır.

Tabloları esas aldığımızda Bursa toplumunda serveti elinde bulundurma bakımından yaygın olan kanaatin aksine Müslümanların gayrimüslimlere göre daha iyi konumda oldukları anlaşılmaktadır. Kişi başına düşen servet bakımından Müslüman kadınların zimmi kadınlardan, Müslüman erkeklerin de zimmi erkeklerden daha varlıklı oldukları müşahade edilmektedir. Nitekim kişi başına düşen mal varlığı Müslüman erkeklerde 255.286 akçe iken zimmi erkeklerde 83.974 akçe, aynı durum Müslüman kadınlarda 93.816 akçe, zimmi kadınlarda ise 55.709 akçedir. Benzer durum Tanzimat dönemi için de söz konusudur.⁴²

D- İktisadî Tabakalaşmanın Ayrıntıları: Fakirin Daha Fakiri-Zenginin Daha Zengini

Yukarıda belirlenen rakamlara göre zengin, orta halli veya fakir olanların da kendi içlerinde gruplandırılmaları faydalı olacaktır. Zira fakirlerin içinde çok fakirler ya da orta hallilere yakın olanlar olabileceği gibi, orta halliler grubunda yer alıp da servetleri itibariyle fakir veya zenginlere yakın olan tereke sahipleri vardır. Aynı konu zenginler için de geçerlidir. Bu durumu tespit etmek için servet aralıklarını daha ayrıntılı hale getirerek yeni tablolar oluşturmak gerekmektedir. Gerek Müslim-gayrimüslim gerekse kadın-erkek açısından bu durumu gösteren tablolar şöyledir.

	MÜSLÜMAN				GAYRİMÜSLİM			
	Adet	%	Servet Toplamı (akçe)	%	Adet	%	Servet Toplamı (akçe)	%
0-5.000	21	4,10	57.100	0,06	54	10,65	138.660	0,24
5.000-10.000	28	5,47	197.962	0,21	47	9,27	352.876	0,62
10.000-20.000	61	11,92	930.116	1,01	72	14,20	1.050.065	1,87
20.000-50.000	162	31,70	5.325.283	5,82	109	21,49	3.620.078	6,44
50.000-100.000	101	19,76	6.883.171	7,53	90	17,75	7.999.813	14,24

⁴² Kurt, *age.*, s.108.

100.000-500.000	113	22,11	21.104.400	23,09	120	23,66	25.301.245	45,06
500.000-1.000.000	11	2,15	7.590.909	8,30	7	1,38	4.857.585	8,65
1.000.000 ve üzeri	14	2,73	49.286.760	53,93	8	1,57	12.824.516	22,84
Toplam	511	99,94	91.375.701	99,95	507	99,97	56.144.838	99,96

Tablo 8: Üçlü Tasnife Göre Oluşturulan Grupların Kendi İçlerinde Tabakalaşması.

Yukarıdaki tabloyu kadın-erkek karşılaştırmasını gösterecek şekilde yaptığımızda aşağıdaki tablolar ortaya çıkmaktadır.

MÜSLÜMAN								
	KADIN				ERKEK			
	Adet	%	Servet	%	Adet	%	Servet	%
0-5.000	11	4,54	31.160	0,13	10	3,71	25.940	0,03
5.000-10.000	20	8,26	138.406	0,60	8	2,97	59.556	0,08
10.000-20.000	29	11,98	447.288	1,97	32	11,89	482.828	0,70
20.000-50.000	83	34,29	1.691.529	7,45	79	29,36	3.633.754	5,29
50.000-100.000	44	18,18	2.979.573	13,12	57	21,18	3.903.598	5,68
100.000-500.000	45	18,59	8.487.574	37,38	68	25,27	12.616.826	18,37
500.000-1.000.000	6	2,47	3.945.309	17,37	5	1,85	3.645.600	5,30
1.000.000 ve üzeri	4	1,65	4.982.760	21,94	10	3,71	44.304.000	64,51
Toplam	242	99,96	22.703.599	99,96	269	99,94	68.672.102	99,96

Tablo 9: Üçlü Tasnife Göre Oluşturulan Müslüman Grupların Kendi İçlerinde Tabakalaşmaları

Gayrimüslim								
	KADIN				ERKEK			
	Adet	%	Servet	%	Adet	%	Servet	%
0-5.000	12	6,06	41.927	0,38	42	13,59	96.733	0,21
5.000-10.000	23	11,61	174.193	1,57	24	7,76	178.683	0,39
10.000-20.000	32	16,16	448.447	4,06	41	13,26	601.618	1,33
20.000-50.000	50	25,25	1.638.732	14,85	59	19,09	1.981.346	4,39
50.000-100.000	52	26,26	3.559.865	32,27	37	11,97	4.439.948	9,84
100.000-500.000	29	14,64	5.167.324	46,84	91	29,44	20.133.921	44,62
500.000-1.000.000	-	-	-	-	7	2,26	4.857.585	10,76
1.000.000 ve üzeri	-	-	-	-	8	2,58	12.824.516	28,42
Toplam	198	99,98	11.030.488	99,97	309	99,95	45.114.350	99,96

Tablo 10: Üçlü Tasnife Göre Oluşturulan Gayrimüslim Grupların Kendi İçlerinde Tabakalaşmaları

Genel olarak bakıldığında, XVIII. asır Bursa toplumunun üçlü tasnif bakımından dengeli sayılabilecek bir oranda tabakalaştığı

söylenbilir. Bununla birlikte hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerde özellikle zenginler grubunu oluşturanlar arasında servetin önemli bir kısmının oldukça az sayıdaki şahıslarda toplandığı göze çarpmaktadır. Öyle ki Müslümanlar arasında serveti 1.000.000 akçeden yukarı olan 10'u erkek, 4'ü kadın olmak üzere toplam 14 kişinin servetlerinin toplamı 49.286.760 akçedir. Müslümanların % 2,73'ünü oluşturan ve oldukça zengin olan bu grup kendi dindaşlarının toplam servetlerinin %53,93'ünü ellerinde bulundurmaktadırlar.

Müslümanlara göre bir hayli düşük olsa da benzer bir durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Bunlar arasında bir milyon akçeden daha fazla servete sahip 8 erkek mevcut olup kadın bulunmamaktadır. Gayrimüslimlerin % 2,58'ini oluşturan 8 zimminin servetlerinin toplamı olan 12.824.516 akçe, XVIII. yüzyılda Bursa sicillerinde terekese bulunan gayrimüslimlerin servetleri toplamının % 28,42'sine tekabül etmektedir. Din ayrımı yapmadan genel olarak bakıldığında bir milyon akçeden fazla servete sahip olarak çok zenginler grubunda yer alan 14'ü Müslüman 8'i gayrimüslim 22 kişi, toplam 62.111.276 akçelik servetleriyle, incelemeye alınan 1.018 şahsın servetlerinin % 42,1'ini ellerinde bulundurmaktadırlar.

Bir milyon akçeden fazla serveti olanların özellikleri hakkında sunları söyleyebiliriz: On Müslüman erkekten dokuzü tüccar, biri müderristir. Tüccar olanlar arasında Zeyyat(?) zâdelerden el-Hâc Hasan Ağa'nın oğulları es-Seyyid el-Hâc Halil Ağa ve es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa adında iki kardeş var ki 29.826.600 akçelik mal varlıklarıyla Müslümanlara ait toplam servetin % 32,64'ünü ellerinde tutmaktadırlar. Terekelerinden anlaşıldığı kadarıyla her ikisi de Bursa-Halep arasında ticaret yapmaktadırlar. Bursa'da ikamet ediyorlar ama Halep'te dükkânları var. Kardeşlerden Halil Ağa'nın 10.475.160 akçe (87.293 kuruş),⁴³ Ali Ağa'nın ise 19.351.440 akçe (161.262 kuruş) serveti vardır.⁴⁴ Serveti bir milyon akçeyi aşan dört kadından üçü "şerife" ünvanlı olup her birinin baba ve kocalarının eşraftan şahıslar olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Bir milyon akçelik sınırı aşan sekiz gayrimüslim arasında kadın bulunmamaktadır. Tamamı tüccar olan gayrimüslimlerden ikisi kuyumcu, diğerleri kürkçü, kumaşçı, yastıkçı, kutnucu, havlucu ve bezzazdır. Gayrimüslimlerin en zenginini 3.995.400 akçelik (33.295kuruş) servetiyle Karaağaç Mahallesi'nden Kuyumcu Nikofos

---

⁴³ B.Ş.S., B239/26a.

⁴⁴ B.Ş.S., B239/27b.

⁴⁵ B.Ş.S., B222/40a, 67a; B.Ş.S., B237/8a, 13a.

veled-i Karabet'tir. Söz konusu şahıs zimmilerin servetinin %7,11'ini elinde bulundurmaktadır.⁴⁶

Tereke kayıtlarında fakir ve orta hallilerin servetleri herhangi bir tasnife tabi tutulmazken varlıklı olanların servetleri genellikle "eşya", "emlâk" ve "zimem" başlıkları altında üç gruba ayrılmıştır. Eşya içerisinde kitap, gıda maddesi, giyim-kuşam, mutfak malzemesi, mücevher, yatak-yorgan, hayvan gibi kalemler bulunurken emlak içinde ev, tarla, bağ, bahçe gibi gayri menkuller yer almaktadır. Zimem başlığı altında ise ilgili şahsın kimlerden ne kadar alacağı olduğu sıralanmaktadır. Zenginlerin terekelerinde önemli yer tutan bu kısımdan varlıklı olan şahısların kendi yaptıkları ticaretin yanında, servetlerinin önemli bir kısmını başkalarına kredi olarak kullandırdıkları anlaşılmaktadır.⁴⁷ Örneğin Müslümanların en varlıklı olan Ali Ağa'nın 19.351.440 akçelik servetinin 15.408.840 akçelik kısmı yaklaşık 150 kişinin elinde borç olarak bulunmaktadır.⁴⁸ Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Gayrimüslimlerin en varlıklı Nikofos'un da mal varlığının önemli bir kısmı başkalarındaki alacaklarından oluşmuştur. Nikofos'un 3.995.400 akçelik malvarlığının 151.560 akçelik (1.263 kuruş) kısmı ev eşyası, 803.520 akçelik (6.696 kuruş) kısmı dükkânında mevcut eşyası, 738.000 akçelik (6.150 kuruş) kısmı gayrimenkullerine ait iken geri kalan 2.302.320 akçelik (19.186 kuruş) kısmı başkalarında borç olarak bulunan alacaklarından müteşekkildir.⁴⁹

Servetini kredi vererek değerlendirenler yalnızca erkekler değildi. Kadınların da zaman zaman aynı yöntemle birikimlerini değerlendirdikleri görülmektedir. Varlıklı kadınların tereke kayıtlarından onların çok sayıda şahsa borç verdikleri anlaşılmaktadır. Yukarıda kadınların bazı vakıflardan aldıkları kredilerle iş yapmaya çalıştıkları ifade edilmişti. Kadınların bu durumu vakıf muhasebe kayıtlarından da açıkça müşahede edilmektedir. Tereke kayıtlarından ise varlıklı bazı kadınların yalnızca borç alan değil, gerektiğinde başkalarına borç-kredi vererek de iktisadî hayatın içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin bahsi geçen Selime Hatun bint-i el-Hâc İbrahim Ağa, 1.257.120 akçelik servetinin 880.920 akçelik (%70) kısmını Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan yüzden fazla şahsa borç olarak vermiştir.⁵⁰

---

⁴⁶ B.Ş.S., B229/10b.

⁴⁷ Tereke kayıtlarında alacaklar olarak gösterilen meblağların, terek sahibinin ilgili kişilere sattığı malların bedeli veya her hangi bir karşılık beklemeden başkalarına verdiği borçlar olma ihtimali de vardır.

⁴⁸ B.Ş.S., B239/27b.

⁴⁹ B.Ş.S., B229/10b.

⁵⁰ B.Ş.S., B222/67a.

Bursa halkının kullandığı eşya konusunda kısaca şunlar söylenebilir: Bursa, Osmanlı Devleti, hatta dünyanın önemli ipek üretim ve ticaret merkezlerinden birisi olması nedeniyle yerli ve yabancı tüccar ve seyyahların ilgi odağı olmuştur. Şehirde, ipeğin yanında diğer değişik kumaşların imalât ve boyanması ile satışı gibi sektörler de gelişmişti. Bu durum tabii olarak halkın giyim kuşamına da yansımıştır. Tereke kayıtlarına bakıldığında başta ipekli olmak üzere farklı kumaşlardan imal edilmiş erkek ve kadınlara ait çok değişik giysilerin olduğu görülmektedir.⁵¹ Giyim kuşam malzemelerinin içinde kürklerin çokluğu ve farklılığı dikkat çekmektedir. Orta hallilerin bir kısmı, varlıklıların ise hemen hemen tamamının terekesinde kürk bulunmaktadır. Kürklerin çeşitlilik ve çokluğu servetlerin çokluğuyla doğru orantılıdır.⁵² Anlaşılan mevsimler ve özel günlere göre giyilen farklı kürkler zenginliğin de en büyük göstergelerin sayılıyordu. XVIII. yüzyıl Türkiye'sinin örf ve adetlerini kaleme alan D'ohsson da bu dönemlerde kürkün, kadın ve erkek ayrımı olmadan bütün Türklerin en büyük lüksü olduğunu ve kürk giymenin çok yaygılaştığını belirtmektedir.⁵³

Terekelerde mücevherlerin bolluğu da dikkat çekmektedir. Birçok şahsın terekesinde küçük de olsa altın bulunmaktadır. Zenginlerde ise altınla birlikte elmas, zümrüt gibi başka değerli taşlardan yapılan yüzük, gerdanlık vb. türde ziynet eşyasının varlığı dikkat çekmektedir.⁵⁴ Osmanlı kadınlarının mücevher kullanmaya meraklı oldukları seyyahlar tarafından dile getirilmektedir.⁵⁵ İnsanların gündelik hayatlarında kullanmak amacıyla mücevher temin etmeleri mümkün olmakla birlikte günümüzde olduğu gibi tasarruf gayesiyle de böyle bir yol takip etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁵⁶ Mücevherlerden başka yer yer gümüş ve altından yapılan mutfak malzemesi de bulunmaktadır.

---

⁵¹ Kurt Abdurrahman, "19. Yüzyıl Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 722 vd.; Karataş, *agm.*, II, 694.

⁵² Daha önce yaptığımız bir çalışmada Bursa halkının kullandığı kürklerin çeşitleri şöyle tespit edilmişti. Bunlardan bazıları şunlardır: bace kürk, cebe kürk, kakum kürk, karsak kürk, keçe kürk, kevcen kürk, nafe kürk, paça kürk, samur kürk, sincap kürk. Bkz. Karataş, *agm.*, II, 695.

⁵³ D.Ohsson, M. de M., *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, (çev: Zerhan Yüksel) Tercüman 1001 Temel Eser, s. 90 vd.

⁵⁴ B.Ş.S., B222/40a; B.Ş.S., B237/8a, 13a.

⁵⁵ D.Ohsson, *age.*, s.97.

⁵⁶ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 124.

Evlerde kullanılan eşya bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında önemli bir farkın olmadığı görülmektedir. Metrukâtta farklılık Müslüman-gayrimüslim açısından değil zenginlik fakirlik bakımından dikkat çekmektedir. Fakirlerin eşyasının az olmasının yanında, aynı tür malzeme olsa bile, zenginde olanın muhtemelen daha nitelikli, dolayısıyla değerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu durum, içinde barınılan evden, kullanılan ev eşyası ve giyim-kuşam malzemesine kadar hemen her tür malzeme de kendini göstermektedir. Bu da zaten az eşyası olan fakirlerin tereke meblâğlarını iyice düşürmektedir. Örneğin 4.483 akçelik servetiyle Müslümanların en yoksulları arasında yer alan Rabia bint-i Hasan'ın terekesinde görünen "beledi döşek" 90,⁵⁷ 51.902 akçelik servetiyle orta halliler arasında kabul edilen Aliye bint-i Feyzullah'ın sahip olduğu "beledi döşek" 520⁵⁸, 1.175.943 akçelik servetiyle en varlıklılar arasında yer alan Şerife Hatice Hanım'ın "beledi döşek"i ise 1.010 akçe değerindedir.⁵⁹ Aynı şekilde 5.960 akçelik servetiyle fakirler tabakası içerisinde yer alan Teradik(?) veled-i Artin'in eşyası arasında bulunan "beledi döşek" in değeri 480 akçe iken⁶⁰ 53.147 akçelik servetiyle orta tabakada yer alan Ağabet(?) bint-i Ayvaz'ın terekesindeki "beledi döşek" in değeri 800 akçedir.⁶¹ Öte yandan 1.210.044 akçelik servetiyle zimmilerin en zenginleri arasından yer alan Kifurak(?) veled-i Karabet'in metrukâtındaki "beled-i döşek" in fiyatı ise 1.500 akçedir.⁶² Bu farklılık her türlü ev eşyası için geçerlidir.

İhtiva ettikleri eşya bakımından Müslümanlarla gayrimüslim terekelerinin en önemli farkı belki de kitaplar meselesidir. Statüsü ve maddî durumu ne olursa olsun Müslümanların ekseriyetinin terekesinde en azından bir Kur'an-ı Kerim, Mevlid veya Muhammediyye gibi bazı kitaplar bulunmaktadır. Ayrıca çok sayıda şahsın din, edebiyat, matematik, tıp, astronomi gibi ilimlerde farklı kitaplara sahip oldukları görülmektedir. Kitapların farklılığı şahısların meslekleriyle doğrudan ilgilidir. Müderris ve kadıların daha fazla kitaba sahip oldukları bir gerçek olmakla beraber tüccarın elinde de bir hayli eser vardır.⁶³ Kitapların manevî değerlerinin

---

⁵⁷ B.Ş.S., B220/18b.

⁵⁸ B.Ş.S., B222/22b.

⁵⁹ B.Ş.S., B222/40a.

⁶⁰ B.Ş.S., B259/6a.

⁶¹ B.Ş.S., B259/20b.

⁶² B.Ş.S., B259/36a.

⁶³ Bursa toplumundaki kitap konusunda daha geniş bilgi için bkz. Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2001, c.10, sy. 1, s. 209-230; "Osmanlı Toplumunda Kitap

yanında maddî bedelleri de vardır. Bu nedenle kitaplar, mirasa konu olmuştur. Bu konuda dikkat çeken mesele gayrimüslim terekelerinde İncil de dahil olmak üzere neredeyse kitapların hiç yer almamasıdır.⁶⁴ 507 gayrimüslimden yalnızca birisinin terekesinde eser adı ve konusu belirtilmeden 33 cilt kitabı olduğu zikredilmiştir.⁶⁵ Acaba gayrimüslimlerin elinde kitap olmadığı için mi terekelere yansımamıştır? Yoksa başka nedenler mi söz konusudur? Bu durum üzerinde durulması ve incelenmesi gereken ayrı bir konudur.

Değerlendirme ve Sonuç

Bursa, imalât ve ticaret gibi iktisadî faaliyetlerin elverişliliği bakımından Osmanlı şehirleri arasında en önde gelen merkezlerden biriydi. Halil İnalıcık'ın belirttiğine göre XVI. asırda Bursa'da bin ipek tezgâhı bulunmaktaydı.⁶⁶ Şehrin ipek üretimi konusundaki imkân ve kapasitesi sonraki asırlarda da devam etmiştir. 1779'da Bursa'yı gezen ve şehirdeki ipek üretimiyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren İtalyan seyyah Domenico Setsini, "*Bursa'da oturanların neredeyse tamamı bu verimli işle uğraşır. Kimi ipek böceklerine bakar, bir diğeri ipeklerin eğrilmesine ve kimisi de alım satım işlerine. İşlenip kumaş haline getirilmesiyle de başka bir grup meşgul olur....Şimdi ipeği işledikleri Bursa imalathanelerinden bahsedelim. Şehirde, ayırım gözetmeksizin Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi ustaların çalıştığı bini aşkın meslek var. Fakat imalatçılığın esas konusunu 'pescemi'(?), adlı ipekli kumaş oluşturur...*" sözleriyle şehirdeki iş potansiyelini dile getirmektedir.⁶⁷ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yı ziyaret eden Brenner ise Bursa ticaretinin temelini ipek üretiminin oluşturduğunu söyledikten sonra bu yıllarda şehirde yediyüz ipek tezgâhının olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Bu tezgâhlarda çalışan çok sayıda kadın ve erkek işçi bulunmaktaydı.

(XIV-XVI. Yüzyıllar), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.XI, s.896-908.

⁶⁴ XVIII. yüzyılda Ankara'da yaşayan 16 Ermeni kadının terekesini inceleyen Jülide Akyüz de Müslümanların terekesinde en az bir Kur'an-ı Kerim'in olduğunu, ancak Ermenilerinkinde herhangi bir kitaba rastlayamadığını belirtmektedir. Bkz. Akyüz, Jülide, "Ermeni Kadınlara Ait Terekeler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Ocak 2007, II, 461.

⁶⁵ 33 cilt kitaba 5.700 akçe değer biçilmiştir. B.Ş.S., B238/65a.

⁶⁶ İnalıcık, Halil, "Bursa", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 448.

⁶⁷ Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, (çev. Serdar Alper) Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. Lowry, 79-80.

⁶⁸ Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. yayınları. Bursa 2000, s.78.

Doğu ile batı arasında önemli bir ticaret merkezi olması nedeniyle Bursa'da yerli tüccarın yanında sürekli olarak yabancı tüccarlar da bulunmaktaydı. Ayrıca değişik zanaatlarla uğraşan insan sayısı da az değildi. Nitekim tereke kayıtlarına göre yapılan bir çalışmada XVII. asırda Bursa'da 448 zanaatkâr, 513 tüccar olduğu tespit edilmiştir.⁶⁹ 1827 tarihli bir belgeye göre de aynı yıl 3.829'u (%83,84) Müslüman, 738'i (%16,15) gayrimüslim olan toplam 4.567 kişi yaptıkları işler nedeniyle ihtisap vergisi ödemekle mükellef kılınmışlardır.⁷⁰

Değişik mesleklerde çalışanlardan başka resmi görevlerde bulunanların sayısı da az değildi. Özellikle vakıflarda çalışanların sayısı azımsanmayacak kadardı. Vakıflar, imam, müezzin, türbedar, imarethanelerdeki aşçı ve diğer yardımcıları, vakfın işleyiş ve kontrolünü sağlayan görevliler ve hizmetçiler gibi çok sayıda kişiyi istihdam etmekteydi. Haim Gerber'in belirttiğine göre, XVII. yüzyılda Bursa'daki Emir Sultan Vakfı 165,⁷¹ Hüdavendigâr Vakfı 211, Orhan vakfı 165 ve Yeşil İmareti Vakfı 187 kişi istihdam etmekteydi.⁷² Bunlardan başka yüzlerce farklı vakıf vardı ki her birinde çok sayıda çalışan vardı. Meselâ Hacı İvaz Paşa'nın kurduğu vakıfta 70 kişi istihdam edilmekteydi.⁷³ Cafer Çiftçi'nin yaptığı çalışmadan 1775-1776 yılı muhasebe defterine göre bir yıl içerisinde Bursa'daki 541 vakıftan en az 1.807 şahsın ücret aldığı anlaşılmaktadır. Bu şahısların bir yılda aldıkları ücretin toplamı 2.150.355 akçedir.⁷⁴

Bütün bunlara rağmen geçimini temin edebilecek işi ve geliri olmayanlar her toplumda olduğu gibi⁷⁵ Osmanlı toplumunda da vardı. Bununla birlikte Osmanlı toplumunda fakirlerin gözetilmesi için alınan geniş tedbirler söz konusu idi. Bilindiği üzere İslâm dininde zorunlu olan zekat ibadeti ve gönüllü olarak yapılan ve her fırsatta teşvik edilen sadaka ve diğer hayır işleri, toplumdaki yoksulların daha rahat yaşayabilmelerini sağlamıştır. Özellikle

---

⁶⁹ Gerber, *age.*, s. 20-21.

⁷⁰ Karataş, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005. s. 173-177.

⁷¹ Gerber, Emir Sultan Vakfı'ndan ayrı olarak Mehmed el-Buhari Vakfı'nın da 163 kişi istihdam ettiğini belirtmektedir. Oysa adları farklı gibi görünse de bu iki vakıf aynıdır. Muhtemelen farklı muhasebe defterlerinde değişik isimlerle yazıldığından ayrı vakıflar olarak değerlendirilmiştir. Gerber, *age.*, s. 25

⁷² Gerber, *age.*, s. 25.

⁷³ Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğitim-San Yay. Bursa 1996, s. 98.

⁷⁴ Çiftçi, *age.*, s. 132.

⁷⁵ Gerber'in, Braudel'den yaptığı alıntıya göre XVII. Asırda Avrupa şehirlerinin beşte biri yoksuldu. Gerber, *age.*, s. 27.

vakıflar aracılığıyla fukaranın her türlü ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştır. Vakıfların kuruluş amaçlarından en önemlisi ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesidir. Nitekim İmameyn'e göre vakfın tarifi şöyledir: “Bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, aynını Allah Teâla'nın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten müebbeden men etmektir”⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde vakıfların çokluğu bilinen bir gerçektir.⁷⁷ Bu nedenle Osmanlı medeniyetinin bir vakıf medeniyeti olduğu yorumları yapılmıştır. Bu hakikati dile getiren şu değerlendirme de oldukça ilginçtir: “Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü. Bu suretle beşeri hayatın bütün icaplarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallarla temine pek âlâ imkan vardı.”⁷⁸ Halil İnalçık bu kurumların toplumda oynadığı rolü şu ifadelerle dile getirmektedir: “Hayır kavramından türeyen kurumlar, servetin toplum içinde yeniden bölüştürülmesinde çok önemli bir rol oynuyordu. Osmanlı kent ve kasabalarında kalabalık yoksul ve işsiz grupları, bu tür hayır kurumlarından geçiniyordu. Seçkinler elinde toplanan servetin önemli bir bölümü, bazen geçici commenda türü girişimlere yatırılrsa bile, sonunda bu yolla hayır amaçlı vakıflara aktarılıyordu. Osmanlı toplumunda bu tür kurumların oynadığı ekonomik rolü küçümsemek gerekir.”⁷⁹

Diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'da da çok sayıda vakıf kurulmuştur. Meselâ bir vakıf muhasebe defterine göre yapılan çalışmada 1790-1791 yılında Bursa'da 496 adet vakfın olduğu tespit edilmiştir. Bunların önemli bir kısmı ihtiyaç sahiplerine yardım amacıyla kurulmuştur. Nitekim bu vakıfların 60'ı farklı mahallelerdeki yoksullara yemek vermek, 45'i ise benzer şekilde ihtiyaç durumunda olan esnafa yardım etmek amacıyla

---

⁷⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV, 284; Kazıcı Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 271.

⁷⁷ Öztürk, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 434.

⁷⁸ Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahıs Hukuku*, İstanbul 1938, I, 298.

⁷⁹ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, I,84.

kurulmuştur.⁸⁰ Bu vakıflara ait muhasebe kayıtlarından bir yıl içerisinde fukaraya ne kadar yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. Her mahallenin ahalisi öncelikle kendi komşularının ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktaydı. Örneğin 1792 yılında Ahmedpaşa Mahallesi'nin hayırsever halkı, mahallelerindeki fakirlerin giderleri için 1.201, nüzül bedeli için de 1.300 olmak üzere toplam 2.501 kuruş vakfetmişti.⁸¹

Yardım amaçlı kurulan vakıflarda ırk ve din ayrımının gözetilmeden toplumun her kesimine hizmet verilmiştir. Bununla birlikte gayrimüslimlerin de ayrıca kendi fakir dindaşlarına yardım gayesiyle vakıflar kurduğu görülmektedir. Meselâ Rumlar, Demirkapı Mahallesi fakirleri için Rum Hıristiyanları vakfını,⁸² Ermeniler ise Ermeni kilisesi fukarası için Ermeni Hıristiyanları vakfını⁸³ kurmuşlardır.

Vakıfların dışında sadaka amacıyla fakirlere yardım eden insanların sayısı da az değildir. Kamil Kepecioğlu Bursa Kütüğü adlı eserinde bazı şahıslar hakkında bilgi verirken onların fakirlere olan ilgisini özellikle vurgulamaktadır. Örneğin Emirsultan şeyhi Hacı Ahmed Efendi'nin kızı Ayşe Sıdika Hanım'dan bahsederken *“temiz ahlâklı, iyilik yapmakla meşhur ve fukara beslemekle maruf hayır sahibi temiz bir kadındı”* ifadesini kullanmıştır.⁸⁴

Kanaatimizce, Bursa'daki yoksulların, gerek vakıflar gerekse hayır sahiplerinin bizzat kendilerinden aldıkları destekle diğer şehirlerdeki yoksullara nazaran hayatlarını daha rahat bir ortamda sürdürdüklerini söylemek abartılı bir düşünce olmayacaktır. Nitekim farklı şehirlere ait tereke kayıtlarını inceleyerek Osmanlı kentlerinin iktisadî durumuyla ilgili araştırmalar yapan Mustafa Öztürk, Bursa'yla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *“Şimdiye kadar Anadolu'nun çeşitli şehirlerine ait tereke defterlerini incelememize rağmen, hiçbir yerde bu derecede zengin terekelere rastlayamadık. Diğer şehirlerde 50-100, nihayet 200 ve 500 kile hububat veren terekeler nadir iken Bursa'da bu miktar sıradan insanların terekelerinde çıkmaktadır. Bu husus sadece hububatta değil, öteki mallarda da aynıdır. ... Elbette bu durum Bursa'nın iktisadî canlılığının önemli bir delilidir. Demek ki Bursa, sadece bir sanayi ve ticaret merkezi değil, aynı zamanda münbit toprakları ve uygun*

---

⁸⁰ Yılmaz, Ahmet, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bursa 2001, s. 46-49.

⁸¹ Kepecioğlu, *age.*, I, 90.

⁸² B.Ş.S., B240/5b; B.Ş.S., B246/15a; B.Ş.S., B250/103a.

⁸³ B.Ş.S., B212/9b; B.Ş.S., B249/6b.

⁸⁴ Kepecioğlu, *age.*, I, 105.

iklimiyle önemli bir tarım merkezidir. Bursa bu özelliğini bugün dahi korumaktadır. Onun içindir ki, Bursa'da hububat fiyatları, öteki Anadolu şehirlerine göre nispeten daha düşük seviyede seyretmiştir.⁸⁵

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: İktisadî bakımdan Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olan Bursa'da, hemen hemen yarısını orta tabakanın oluşturduğu bir topluluk vardı. Halkın diğer yarısı ise fakir ve zenginlerden müteşekkildi. Fakirlerin ihtiyaçlarına yönelik alınan bazı tedbirler varken dörtte biri oluşturan zenginler içinde özellikle az sayıda diyebileceğimiz şahıslar servetin büyük kısmını ellerinde tutmaktaydı. Toplumun önemli bir kısmını oluşturan kadınlar, erkeklerden bağımsız olarak mal-mülk sahibiydiler. Kadınlar, ellerindeki birikimleriyle iktisadî hayatın içinde yer almaktaydılar. Şehirdeki Müslümanlar, gayrimüslimlere nazaran daha varlıklıydılar.

Bu çalışma, XVIII. asır Bursa'sının ekonomik durumuyla ilgili bir fikir vermektedir. Bütün bu değerlendirmeler, terekeleri kaydedilenler esas alınarak yapılmaya çalışılmıştır. Bu konuda daha kesin bilgiler için çok daha ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Kaynaklar

- Akyüz, Jülide, "Ermeni Kadınlarına Ait Terekeler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Ocak 2007, II, 453-465.
- Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahıs Hukuku*, İstanbul 1938, I.
- Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer'iyye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B189/412 Nolu Defterin İslam Hukuku Açısından Tahlihi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.
- Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III, sy. 5-6, s. 1-479.
- Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV.
- B.Ş.S. (Bursa Şer'iyye Sicilleri), B89; B191; B212; B220; B222; B225; B229; B237; B238; B239; B240; B243; B246; B249; B250; B252; B257; B259; B262.

---

⁸⁵ Öztürk, *agm.*, IV, 1727-1728.

- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991.
- Çetin, Osman, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 270-276.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1994.
- Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
- D.Ohsson, M. de M., XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf Ve Âdetler, (çev: Zerhan Yüksel) Tercüman 1001 Temel Eser.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 231-244.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. yayınları. Bursa 2000.
- Harkort, Klause Liebe, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970.
- İnalçık, Halil, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sy. 1-4, s. 50-75.
- İnalçık, Halil, "Bursa", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 445-449.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, I.
- Karadeniz, Feriha, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Farklı Sınıflardaki Osmanlı Kadınına Genel Bir Bakış", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 450-457.
- Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2001, c.10, sy. 1, s. 209-230.
- Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, c.XI, s.896-908.
- Karataş, Ali İhsan, "Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710.
- Karataş, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Bursa 2005.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999.

- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, II, Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi, No: 4519-4522.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, U.Ü.Basimevi, Bursa 1998.
- Kurt, Abdurrahman, “Osmanlı Kadınının Sosyo-Ekonomik Konumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 434-450.
- Kurt, Abdurrahman, “19. Yüzyıl Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 711-732.
- Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, (çev. Serdar Alper) Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. Lowry.
- Maydaer, Saadet, *Şer’iyye Sicillerine Göre Bursa’da Kadın (1575-1600)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2000.
- Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- Özdemir, Rıfat (1998), *XIX. Yüzyıl’ın İlk Yarısında Ankara*, Fiziki-Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785- 1840, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Özlü, Zeynel, “XVIII. ve XIX. yüzyılda Göynük’te Fiyatlar”, *bilig*, Güz / 2006, sayı 39: 127-162.
- Öztürk Temel, “Osmanlılarda Narh Sistemi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 861-871.
- Öztürk, Mustafa, “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, *XI Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK Basimevi Ankara 1994, IV, 1715-1736.
- Öztürk, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 433-446.
- Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, II.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğitim-San Yay. Bursa 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1998, IV, (Birinci Bölüm).
- Yılmaz, Ahmet, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve analiz)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001.